

TIJORAT BANKLARIDA ICHKI AUDIT O'TKAZISH USULLARI

Mustaqil tadqiqotchi
Oromidinov Muzaffar Pardabayevich

Annotatsiya: Ushbu maqolada, tijorat banklaridagi ichki audit nima, ular nima vazifa bajaradi, bu ichki audit o'tkazish natijasida kimlar foyda ko'ra oladilar va tijorat banklari tomonidan audit o'tkazish usullari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: auditor, audit, tijorat bank, sub'ekt, ichki audit, tashqi audit, taxminiy- ho'jalik-joriy audit.

Annotation: This article discusses what internal audit in commercial banks is, what they do, who can benefit from this internal audit, and the methods of conducting audits by commercial banks.

Key words: auditor, audit, commercial bank, entity, internal audit, external audit, estimated-economic-current audit.

Аннотация: В данной статье рассматривается, что такое внутренний аудит в коммерческих банках, чем они занимаются, кому может быть полезен этот внутренний аудит, а также методы проведения аудиторских проверок коммерческими банками.

Ключевые слова: аудитор, аудит, коммерческий банк, организация, внутренний аудит, внешний аудит, расчетно-хозяйственно-текущий аудит.

2002 yil 13 dekabrda «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi Qonunning 6-moddasiga kiritilgan qo'shimchaga muvofiq, «auditorlik tashkiloti auditorlik tekshiruvining shakllari va usullarini mustaqil belgilaydi». Demak, auditorlik tashkiloti o'zining ichki ish standartlarini shakllantirishi va buyruq bilan tasdiqlashi zarur. Ichki ish standartlarida tekshiriladigan xo'jalik yurituvchi sub'ektning tarmoq, texnologik va boshqa xususiyatlari aks ettirilishi kerak. Ammo, ularning qoidalari xalqaro va milliy standartlar qoidalaridan chetga chiqmasligi lozim. Ichki ish standartlarini auditorlik faoliyati huquqiy-me'yoriy tartibga solish tizimining uchinchi pog'onasiga kiritish mumkin.

Ichki audit xizmati xodimlarining professional malakasi ichki audit xizmati va har bir auditorning mas'ulligini belgilaydi. Har bir auditor buxgalteriya hisobi, iqtisodiyot, moliyaviy ish, statistika, ma'lumotlarni qayta ishlash, texnika, soliqqa tortish va huquq sohasida puxta bilimga, ish faoliyati davomida ichki audit standartlari, protseduralari va usullarini, buxgalteriya hisob printsiplari va metodlari, boshqaruv printsiplari, AKTda joylashtirilgan axborot tizimi haqida tasavvurga ega bo'lishi lozim.

1. Rasmiy xarakterga ega va moliyaviy hisobga asosan o'tkazilgan tashqi auditdan farqli o'laroq, ichki audit tashkilot uchun ham rejalashtirilgan, ham to'satdan o'tkazilish xarakteriga ega bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham ichki audit uchun nazoratning uch bosqichi xarakterlidir:

taxminiy — xo'jalik muomalalari sodir etilguncha;

joriy — ho'jalik muomalalari sodir etilayotgan paytda va keyingi — ho'jalik muomalalari sodir etilgandan so'ng.

Tashkilot ichki auditi jarayonlari (o'z-o'zini nazorat qilish) uchun umumiylik ularning ikki yoqlama yozuv, balans umumlashganligi, nazorat, tahlil va boshqalar kabi buxgalteriya hisobi funktsiyalari va tamoyillariga asoslanganligi hisoblanadi.

Ichki auditda auditorlik dalillarini to'plash uchun turli usullardan keng foydalaniladi. Ularni quyidagi yo'sinda tasniflash mumkin:

Nazoratning umumiy metodik usullari (tahlil, sintez, induksiya, deduksiya, [taqqoslash](#), modellashtirish, mavhumlashtirish, tajriba va boshqalar.);

Iqtisodiy fanlarga yaqin fanlarning maxsus usullari (iqtisodiy tahlil usullari, iqtisodiy-matematik usullar, ehtimollar nazariyasi [va matematik statistika](#) usullari).

2. Inventarizatsiya o'tkazishni tartibga soluvchi asosiy me'yoriy hujjatlar quyidagilar hisoblanadi: "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonun; "Inventarizatsiyani tashkil etish va otkazish" nomli 19-son BHMS.

Birinchi bo'lib inventarizatsiya o'tkazish to'g'risidagi buyruqlar (qaror, farmoyish) bajarilishi ustidan nazorat jurnalida ro'yhatga olinadigan Inventarizatsiya o'tkazish to'g'risida buyruq (qaror, farmoyish) chiqariladi. Keyin esa haqiqatda mavjud mulklar va moliyaviy majburiyatlar hisobi to'g'risida ma'lumotlar beruvchi inventarizatsiya ro'yxati va dalolatnoma to'ldiriladi. Inventarizatsiyaning keyingi bosqichida esa buxgalteriya hisobi hisobvaraqlarida aks ettirilgan natijalar tekshiruv natijalari bilan taqqoslanadi. Asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, tovar-moddiy boyliklar, tayyor mahsulot va boshqa boyliklar natijalarini aks ettirish uchun taqqoslama qaydnomalar tuziladi.

3. Ko'rik tegishli mutaxassis tomonidan xo'jalik tizimida qandaydir aniq bir funktsiyalarni bajaruvchi ma'lum bir ob'ektlarni o'rganib chiqish va agar zarur bo'lsa, ko'rib chiqilgan ob'ektlar to'g'risida ma'lumotlarni qayd etishdan iboratdir.

Tekshiruv ham ko'rik kabi ma'sul xodimlar tomonidan xo'jalik tizimining ma'lum ob'ektlarini bilvosita o'rganib chiqishdir. Biroq, tekshiruvda ko'proq ob'ektlarning aniqlangan qo'shimcha xususiyatlari to'g'risidagi muhim ma'lumotlarni hujjatlashtirish amalga oshiriladi. Bular, dalolatnoma, bayonnoma va boshqa shunga o'xshash hujjatlardir.

Nazorat o'lchash ichki nazoratning metodik uslubidir. Uning yordamida xo'jalik yoki pudrat asosida haqiqatda amalga oshirilgan qurilish yoki qurilish-montaj ishlari hajmi va ular bo'yicha to'lovning haqqoniyligi aniqlanadi.

4. Iqtisodiy sub'ektlarning barcha xo'jalik muomalalari va xo'jalik muomalalari hujjatlashtirilgan bo'lishi shart.

Hujjatlar ishonarli yoki ishonarsiz bo'lishi mumkin va ichki auditning xususiy vazifalaridan biri ishonarsiz hujjatlarni aniqlash va ularni tahlil qilishdan iboratdir.

Hujjatlarni sifat jihatidan tasniflash maqsadida uch xususiyat asos qilib olinadi:

Shakl xususiyatlari. Har qanday ishonarli hujjat ma'lum bir shaklda to'ldirilgan bo'lishi lozim. Amaliyotda birlamchi hujjatlarning turli xildagi shakllaridan foydalaniladi.

Qonuniylik xususiyatlari. Hujjatda aks ettirilgan xo'jalik operatsiyasi o'z mazmuniga ko'ra qonuniy bo'lishi shart.

Amal qilish xususiyati. Hujjat uning tuzilishiga asos bo'lgan xo'jalik operatsiyasini o'zida aks ettirishi lozim, bunda u muomala hajmi, sanasi, qatnashuvchi tomon va shaxslar haqidagi ma'lumotlarni o'zida buzmay aks ettirishi kerak.

Mazmuniga ko'ra ishonarsiz hujjatlar. Ular orasida quyidagilar bo'lishi mumkin:

A) tasodifiy xatolar va hatto noqonuniy muomalalarni aks ettiruvchi hujjatlar (masalan, iqtisodiy sub'ekt tomonidan u yoki bu yo'riqnoma, nizom va boshqa me'yoriy hujjatlar mazmunini bilmaganligi uchun amalga oshirilgan);

B) qasddan amalga oshirilgan hatti-harakat belgilariga ega (mazkur hatti-harakat jinoiy ish qo'zg'atilganda moddiy yoki intellektual asos bo'lib xizmat qiladi).

5. Ichki audit davomida auditorlik dalillarini olishda asosiy rolni bajaruvchi tahliliy amallar mohiyatiga ko'ra korxonada faoliyatining moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlari orasidagi munosabatlarni aniqlash, tahlil qilish, baholash va tekshirish hamda ularning o'zaro ta'sir aloqalarini aniqlashdan iboratdir.

Tahliliy amallarning asosiy maqsadi – xo'jalik faoliyati natijalari va ehtimoliy risk hududini aniqlashtiruvchi g'ayrioddiy yoki noto'g'ri aks ettirilgan xo'jalik faoliyatining faktlarining mavjud yoki yo'qligini qidirish va yuzaga chiqarishdir. Bu faktlar korxonaning uzluksiz faoliyatining bosh tamoyilini hisobga olgan holda strategiya va taktikani belgilashda katta ahamiyat kasb etadi. Auditorlik tekshiruvlari vaqtida tahliliy amallarni qo'llash zarur hisoblanadi.

Aynan tahliliy amallar auditorlik dalillarini to'plashning eng ishonchli va ko'p qo'llaniladigan usuli hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida auditorlik faoliyatini amalga oshirishda tahliliy amallarni bajarishning me'yoriy-huquqiy asosi bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan 1999 yil 4 avgustda 64-son bilan tasdiqlangan hamda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1999 yil 3 sentyabrda 814-son bilan ro'yxatga olingan "Tahliliy amallar" nomli 13-son auditorlik faoliyatining milliy standarti hisoblanadi. Shuningdek, tahliliy amallarni bajarishda "Auditorlik dalillar" nomli 50-son auditorlik faoliyatining milliy standartiga ham tayaniladi.

Tahliliy amallarni o'tkazish tartibi ularning aniq bir muammoga oydinlik kiritishni tanlashga asoslanadi. Quyidagi bosqichlardan kelib chiqqan holda tahliliy amallarni shakllantirishning umumiy tamoyillari mavjud:

6. Tanlash – bu statistik usul bo'lib, ma'lum bir interval, belgi va tasodifiy xarakterlar jamlanmasi asosida ma'lumotlarni tanlab olishdan iborat.

Auditorlik tanlash – auditorlik amallari ichki auditor ixtiyorida elementlarning deyarli barchasiga nisbatan qo'llaniladigan balansni yoki tashkilotning muomalalari sinfini tekshirish usulidir.

Amalda boshlang'ich majmuining katta hajmda bo'lgan holatda auditor tekshirilayotgan to'planning faqatgina 5-10%ini tekshirishi mumkin va shuning o'zida u bu to'plamda xatolarning paydo bo'lish takroriyligi yoxud (muhimroq bo'lgan) xatolar summasining kutilayotgan oshishi haqida ochiq tushunchaga ega bo'ladi. Auditorlik tanlash tashqi auditda doimiy ravishda qo'llaniladi, chunki tekshiriladigan ma'lumot hajmi juda katta va u qisqa muddatlarda bajarilishi kerak bo'lganligidadir. Tanlashning ichki auditda qo'llanilishi faqatgina mazkur holat tekshiruvning maqsad va vazifalariga mos kelgan holdagina asosga ega bo'ladi.

7. Kirim-chiqim hujjatlari va inventarizatsiya materiallarida qayd qilingan qimmatliklarning amalda mavjudligini tekshirish.

Hujjatlarda ko'rsatilgan [qiymatliklarni qayta tortish](#), o'lchash, hisoblashni o'ziga olsa ham, mazkur usulni inventarizatsiya bilan adashtirish kerak emas.

Nazorat qayta tortish va o'lchash faqat yaroqli o'lchash asboblari bilan o'tkazilishi lozim. Mazkur tadbir bosh korxonadan uzoqda joylashgan savdo nuqtalarini ichki nazoratini amalga oshirishda juda samaralidir. Tadbirning maqsadi sifatida savdo qoidalari, iste'molchilar huquqlarini, tushumning to'liq kirim qilinishiga o'rnatish bo'lishi mumkin. Agar o'lchash asboblari buzuq yoki umuman yaroqsiz bo'lsa, ular muomaladan chiqariladi va o'lchashlar nazorat tarozilarida o'tkaziladi. Zarur bo'lgan hollarda o'lchash asboblarini tekshirish uchun metrolog chaqirilishi mumkin. Usulning samaradorligi ko'pincha o'z vaqtida qo'llanilishga bog'liq. Kirim-chiqim hujjatlarining tekshiruvda u xo'jalik operatsiyasini bajarish paytida ishlab ketadi. Shu orqali auditor transportirovka yoki xaridorning omboriga tovarning kelib tushishi paytida yukning amaldagi hajmi va yukxatdagi ko'rsatkichlarni solishtirishi mumkin.

Tekshiruv operatsiya tugagandan so'ng ham o'tkazilishi mumkin, biroq darhol, tovarsiz kirim tovarsiz xarajat bilan berkitilishidan avval amalga oshirilishi kerak. Xomashyo va materiallarni ishlab chiqarishga nazoratli kiritish ishlab chiqarish texnologiyasi va o'rnatilgan sarflar qiymatidagi buzilishlar va kamchiliklarni aniqlashga, talon-taroj va o'rnatilgan sarf miqdoridan oshiqcha asossiz hisobdan chiqarish, xarajat me'yorlarini yuqori o'rnatish, texnologik rejimni o'zgartirish, mahsulot sifat ko'rsatkichlarini buzib ko'rsatish orqali hisobga olinmagan moddiy

boyliklar qoldiqlarini yaratish bilan bog'liq boshqa xildagi qonunbuzarliklarni ochishda yordam beradi. Shuni e'tiborga olish lozimki, mahsulot ishlab chiqarish ilgari qanday amalga oshirilgan bo'lsa, aynan shu tartibda amalga oshirilishi kerak. Faqat shu shart bajarilgandagina o'tkazilayotgan nazorat operatsiyasi natijalari mahsulot chiqarishda xomashyo va materiallar sarfining amaldagi hajmini aniqlashda, talon-taroj va boshqalar haqida qo'shimcha ma'lumot olishda foydalanilishi mumkin. Ilgari mavjud bo'lgan ishlab chiqarish jarayoni va holati haqidagi ma'lumotlarni tekshiruvchi tegishli hujjatlarni o'rganish orqali bilib oladi. Bular: o'rnatilgan me'yorlar, texnik shartlar, texnologik xaritalar, ishlab chiqarish jurnallari, xomashyo va materiallar sarfi, mahsulot chiqarilishi, laboratoriya tahlillari bo'yicha hisob hujjatlari va hokazolar.

Xomashyo, materiallar va tayyor mahsulot sifatining tahlili sifatsiz xomashyodan foydalanish, bir materiallarni boshqa arzonroqlari bilan almashtirish, mahsulotga etarli sarflar qilinmasligi, qabul qilinayotgan va chiqarilayotgan mahsulot sifat ko'rsatkichlarini buzib ko'rsatish holatlarini aniqlashga imkon beradi. Bunday holatlar nafaqat ishlab chiqarish texnologiyasi, o'rnatilgan qoida, me'yor, standart va texnik shartlarning buzilishi haqida, balki, hisobga olinmagan moddiy boyliklar qoldiqlarini yaratish bilan bog'liq buzilishlar haqida dalolat beradi.

Ushbu usul ko'proq tekshirilayotgan tashkilotning u yoki bu faoliyat sohasidagi ishlar ahvolini o'rganib chiqishda qo'llaniladi. Bunda tahlilga tekshiruvgacha chiqarilgan mahsulot yoki ishlab chiqarishga kiritilgan xomashyoni olish zarur. Aks holda tekshiruv samara bermaydi.

Xulosa.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, bozor iqtisodiyoti sharoitida banklarning samaradorlik ko'rsatkichlari auditini respublikamiz bank tizimidagi o'rni, ahamiyatini o'rgangan holda, bank auditining zarurligi va respublikamizda uning huquqiy asoslarini yaratilishi, tijorat banklari ko'rsatkichlarini audit qilish usullari va nazorat turlari, O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida audit o'tkazishni tashkil qilish asoslari batafsil o'rganib chiqildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Norqobilov S., Dadaboeva H., Jo'raev O'. Xalqaro amaliyotda bank nazorati. Magistrlar uchun darslik. T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2007 y
2. Смирнова Л. Банковский аудит. Учеб. Пос. ФИС. М.: - 2006й.
3. Sanaev N., Narziev R. Audit. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. T.: "Sharq" 2001y.
4. Musaev H.N. Audit. Darslik. Toshkent-"Moliya" -2003y.
5. Подолский В.И. Аудит. Учебник для вузов. Юнити-Дана. М.: - 2007.
6. Шеремет А.Д. Аудит. Учебник. Инфра-М.: - 2006й.
7. Суйц В.П., Смирнова Л.Р., Дубровина Т.А. Аудит: общий, банковский, страховой: Учебник/Под ред.проф. В.П.Суйца. 2-е изд. –М.: ИНФРА-М, 2005.